

“ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК”НИНГ ЯРАТИЛИШИ ВА МАНБАЛАРИ**МАРДОНОВ Хайрулла Махмудович***Ўзбекистон Республикаси Ориентал университети**Лингвистика (тилларни ўқитиш мутахассислиги бўйича)**2-курс магистранти,**Имом Термизий ўрта махсус таълим муассасаси ўқув ишлари бўйича**директор ўринбосари**+998 91 573 16 46*<https://doi.org/10.24412/2181-2993-2023-3-104-114>**АННОТАЦИЯ**

Ушбу мақолада Ўрта Осиё ҳудудидан етишиб чиққан тилшунослик соҳасининг етук билимдонларидан бири Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарининг яратилиши ва ўша асарнинг манбалари ҳамда унинг хусусиятлари борасида қимматли маълумотлар ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: муфассирлар, муҳаддислар, тарихчилар. Муҳаммад Қошғарий, туркий тил, Девону луғотит турк, Қутадғу билиг.

ABSTRACT

This article provides valuable information about the characteristics of the scientific heritage of Mahmud Kashgari, one of the mature experts in the field of linguistics from the Middle Asian region.

Keywords: Commentators, Scholars, Historians. Muhammad Kashgari, Turkish language, Devonu turkish dictionary, Qutadgu bilig.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена ценная информация об особенностях научного наследия Махмуда Кашгари, одного из зрелых специалистов в области языкознания из ближневосточного региона.

Ключевые слова: Комментаторы, Ученые, Историки, Мухаммад Кашгари, турецкий язык, турецкий словарь Кутадгу билиг.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё ҳудудидан етишиб чиққан кўпгина алломалари билан жаҳонда муносиб ўрин эгаллайди. Ушбу минтақадан кўпгина муфассирлар, муҳаддислар, тарихчилар ҳамда илм-фаннинг кўпгина арбоблари етишиб чиққан. Шулардан бири тилшунослик соҳасининг етук билимдонларидан бири Маҳмуд Қошғарийдир. У киши ёзган йирик асарлардан бири, туркий халқларнинг тарихи, яшаш тарзи, урф-одатлари ҳақида маълумот берувчи асосий ишончли манба “Девону луғотит турк” асаридир.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Туркий халқларнинг тарихи, яшаш тарзи, урф-одатлари ҳақида маълумот берувчи асосий ишончли манба Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридир. XI асрда шаҳар ва қабилалар ўртасидаги муносабат кучайди. Лекин тилда хилма-хил шаклларни қўллаш ҳукмронлик қилиб, ана шу давр тилида маълум меъёрларни яратишга эҳтиёж пайдо бўлган эди. Шу эҳтиёж Маҳмуд Қошғарийни “Девону луғотит турк” асарини ёзишга даъват этди. Бу асар туркологиянинг дастлабки намунаси сифатида ўша давр маданий ҳаётида ва тилшунослик тарихида алоҳида саҳифа очди¹.

“Девону луғотит турк”ни яратиш учун кўп йиллар давомида мунтазам иш олиб борган Маҳмуд Қошғарий уни 1076/77 (ҳижрий 469) йилларда ёзиб тугатди, охириги таҳририни 1083 йилда тамомлаб ҳошимийлар сулоласининг аббосийлар авлодидан бўлган Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамируллоҳга армуғон қилди².

1914 йили Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида бир бева хотин пулга муҳтож бўлганидан китобфуруш дўконига эски қўлёзма олиб келиб: “Марҳум айтган эдиларки, агар қийналиб қолсангинга шу китобни сотгин, лекин 30 лирадан кам бўлмасин” – дебди. Китобфуруш қўлёзмани бунчалик қимматга олгиси келмасида, “Китоб дўконда тура турсин, харидор чиқса – пулини оларсиз”, – деб жавоб берибди. Кунлар кетидан кунлар ўтибди. Харидорлар келиб-кетаверибди, биронтаси бу “эски қоғозлар”ни 30 лира олтинга олгиси келмабди. Ниҳоят, Диёрбакирлик китоб ишқивозларидан Али Амирий афанди дўконга келиб, бу кўримсиз қўлёзмани варақлаб чиқиб, оладиган бўлади. Али Амирий уйда мазкур қўлёзмани кеча-ю кундуз ўқиб, ундан кўзини уза олмаган. Шундан сўнг у “Китоб олдим, уйга келдим, емакичмакни унутдим. Бу китобга ҳақиқий қиймат берилмак лозим бўлса, жаҳоннинг хазиначилари кифоя қилмас”, – деб айтган экан. Кейинчалик маълум бўлишича, бу тамомила янги бир асар – Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” деган шоҳ асари бўлиб, бу қўлёзма “Девону луғотит турк”нинг Маҳмуд Қошғарий қўли билан ёзилган асл нусхасидан кўчирилган экан. Бу нусха “Девон” ёзилгандан сўнг салкам 200 йил ўтгач, 1265/66 ҳижрий йилда кўчирилган. Қўлёзма ҳозирда Истанбулдаги Миллат кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланмоқда. Қўлёзма 239x165 ҳажмдаги 319 варақли, 638 бетли катта бир жилддан иборат бўлиб, бетлардаги матн ҳажми 175x115 смни ташкил этади. Ҳар бир бетдаги матн насх ёзувида

¹ Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 66.

² Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 71.

бўлиб, 17 қатордан иборат³. Қўлэзма варақлари таралиб, йиртилиб кетган, на боши на охири бор. Бу қўлэзmani кўчирган котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашкийнинг маълумотига кўра, у нусхани Маҳмуд Қошғарийнинг ўз дастхати (автографи)дан олган. “Девону луғотит турк” илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда⁴. Бу асар 1915 – 1917 йилларда уч томлик китоб шаклида Истанбулда нашр этилди. Шарқшунос Броккельман бу асарни немис тилига (Лейпциг, 1928), Бесим Аталай усмонли турк тилига (Анкара, 1939) таржима қилди. Асарни ўзбек тилига 1960 – 1963 йилларда тилшунос олим С. Муталлибов таржима қилди.

“Девон” яратилган даврда илмий асарларни араб тилида ёзиш кучли бир анъанага айланиб қолган эди. Маҳмуд Қошғарий ҳам ўз асарини араб тилида ёзади. “Девон” икки қисмдан: муқаддима ва луғат қисмидан иборат. муқаддимада муаллиф “Девон”ни яратиш сабаблари, уни ёзиш учун кўп йиллар давомида материал тўплагани, ўз иш усули, “Девон”нинг қурилиши, “туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган сўзлар”, “сўзларнинг тузилиши”, “турк табақалари ва қабилалари” ва бошқа масалалар ҳақида батафсил тўхтаб, бой фактик материал келтиради ва илмий-назарий хулосалар чиқаради. Шунингдек, муаллифнинг девоннинг ёзишдан мақсади, сўз танлаш ва уларни жойлаштириш тамойиллари баёни ҳамда турклар қўллаган ёзув ва унинг хусусиятлари, сўз ясаши ва бошқа айрим грамматик қоидалар ёритилган⁵. “Девон”нинг асоси бўлган луғат қисмида муаллиф олти мингдан зиёдроқ туркий сўзларнинг луғавий маъносини арабча изоҳлаб беради. Бу сўзлар турли туркий қабил ва халқларнинг, ҳудудий диалектларнинг сўзларидир. “Девон”даги сўзлар ва уларнинг грамматик хусусиятлари бошқа туркий тилларга алоқадор бўлгани каби, ҳозирги замон ўзбек тилига ҳам алоқадор бўлиб, у тилнинг қадимги негизлари билан таништиради.

Луғат қисмида X – XII асрларда туркий қабилалар тилида кенг қўлланган сўзларга илмий-тарихий жиҳатдан изоҳлар берилади. Бунда ҳам асосий диққат кенг истеъмолда бўлган сўзларга қаратилган, қўлланиши чекланган, истеъмолдан чиққан сўзларга эса изоҳ берилмаган. Демак, ўша давр тилида сўзларнинг қўлланиш даражаси, уларнинг фаол ёки сустлиги, сўз маъноларининг ўзгариши каби ҳодисаларга кўпроқ эътибор берилган⁶.

³ Маҳмуд ал-Кашғари. Диван лугат ат-Турк // Казахстанские востоковедные исследования. Перевод, предисловие и комментарии З. –А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 13.

⁴ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 116.

⁵ Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 71.

⁶ Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 57-58.

“Девону луғотит турк” оддий луғат китоби бўлмай, балки тилшунослик илми тараққиётига жуда катта ҳисса бўлиб қўшилган асардир⁷.

Асарни ёзиш учун Маҳмуд Қошғарий жуда узоқ лингвистик ва этнографик экспедицияларда бўлган. Асарда муаллиф туркий халқлар яшаган ўлкалар акс эттирилган харитани ҳам келтиради. Луғат тузишда Маҳмуд Қошғарий араб луғатчилигидаги йўлни танлайди. Девонда аввал исмлар, кейин феъллар келади. Исмларда ҳам феълларда ҳам олдин сўз бошида ҳамзали сўзлар, кейин бошқа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади⁸. “Девон”нинг тузилиши учун асос бўлган асарлар ҳақида ҳам турлича фикрлар билдирилган. Айрим олимлар унинг мустақил асар эканлигига шубҳа билдиришган. Масалан, немис олими Г. Бергштрессер 1921 йилда Абу Иброҳим Исҳоқ ибн Иброҳим ал-Фаробийнинг “Девонул-адаб фи баён луғотул-араб” (“Араб”лар тилида баён этилган адабий асарлар девони) асари “Девону луғотит турк”нинг яратилишига асос бўлган, деган фикрни билдирган. Г. Бергштрессер ҳатто “Девон”нинг муаллифи тўғрисида маълумот бермаган. Маҳмуд Қошғарий “девон”ни тузишда Халил ибн Аҳмаднинг “Китобул-айн” луғатига асосланганлигини эътироф этиб, ундан ижодий фойдаланганлигини ёзган: “Китобни тузиш олдида Халил ибн Аҳмаднинг “Китобул-айн” асарида тутган тартибни қўллаш, истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди... лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим. Истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир”⁹.

“Девону луғотит турк”да муаллиф туркий сўзларнинг маъносини очиб бериш учун жуда кўп халқ мақоллари, ибора, қўшиқлардан келтиради. Бу ҳақда шундай ёзади: “Мен бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар (қофияли наср), мақоллар, қўшиқлар, ражаз, (ботирлар қаҳрамонлигини тасвирловчи парчалар) ва наср деб аталган адабий парчалар билан бегаддим”¹⁰.

Маҳмуд Қошғарий юқоридаги тамойил асосида туркий халқларнинг жонли тил намуналарини мукаммал изоҳлаб берар экан, улар “Девон” материаллари асосида ўз тиллари қайси қабила тили асосида тараққий этиб, камолга етганини аниқлай оладилар¹¹.

⁷ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – Б. 105.

⁸ Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 71.

⁹ Худойбердиев Ж. Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” асарининг ўрганилиши. – Т., 2010. – Б. 9.

¹⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк // 1-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т., 1960. – Б. 44-45.

¹¹ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Т.: Ўқитувчи, 1995. - Б. 68.

Маҳмуд Қошғарий турклар Афросиёбни Алп эр Тунга деганларини ва унинг дунё ҳукмдори (Ажун беги) бўлганини қайд этади. Яна Афросиёб, яъни Алп эр Тунга вафот этганда, туркларда мотам маросимлари ўтказилиб, марсиялар ёзилганини таъкидлайди. Маҳмуд Қошғарий “Афросиёбнинг мотам маросимида одамларнинг бири кўп увиллаб йиғлагани ва ҳайқириб ёқаларини йиртгани” тўғрисидаги бошқа бир далилни ҳам келтиради¹².

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари туркшуносликнинг дастлабки илмий асаридир. Мазкур асар дастлабкигина бўлиб қолмай, туркшунослик тарихида яратилган асарларнинг энг мукаммали, шунга мувофиқ, Маҳмуд Қошғарийни буюк тилшунос ва туркшунослигимизнинг асосчиси дейиш мумкин. “Девону луғотит турк” – туркий-арабий изоҳли луғат бўлсада, лекин китоб араблар ва арабчани фан тили сифатида қўлловчилар учун тузилган оддийгина луғат эмас.

У Қорахонийлар давридаги бутун туркларнинг иқтисодий, маданий, илм-фан соҳасидаги муваффақиятларини, давлат юритиш тадбирларини, фалсафий-иқтисодий карашларини, урф-одатларини бой тил материали орқали таништирадиган мукаммал қомусдир. Ўз даври адабий ва умумхалқ тилининг бутун бир кўринишини акс эттирган, қонунқоидаларини маълум қолипга туширган илмий тадқиқот асаридир¹³.

Туркий халқлар тарихига оид қадимий афсона ва ривоятлар, 300 га яқин мақола ва маталлар, ҳикматли сўзлар, 700 сатрдан ошиқ шеърий парчалар ушбу асар саҳифаларидан ўрин олган. Шеърий парчаларнинг кўп қисми туркий халқлар оғзаки ижодига хос тўртликлардан иборат. Аммо “Девон”да келтирилган шеърий сатрлардан 150 сатрга яқини ислом даври шеъриятига хос бўлган “байт” типидagi маснавий, қасида, ғазал, қитъа парчалари бўлиб, уларни Қошғарий ўзи ҳам кўпинча “байт” деб атайдди. Китобда 7 та эпик дoston, ишқий кўшиқлар, пандномалар, коинот яратилишига оид асotир, шеърлар, табиат манзаралари тасвири, мадҳиялар, фалсафий мушоҳадалар учрайди. Қoшғарий девонида келтирилган VIII – XI асрларга оид туркий шеърият намуналарида у ёки бу даражада аруз вазнига ўтиш мойиллиги сезилади¹⁴.

Маҳмуд Қoшғарий асаридаги сўзларга изоҳ бериш жараёнида қадимги туркий адабий тилдан ҳали кенг ўрин олмаган сўзлар бўлгани учун ҳам Қoшғарий изоҳ беришни лозим кўрган. Қoлаверса, Маҳмуд Қoшғарий изоҳ

¹² Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси. - Т.: Чўлпон, 1995. - Б. 78.

¹³ Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 72.

¹⁴ Маънавият юлдузлари.–Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 125.

берган сўзларнинг аксарияти қадимги туркий ёзма ёдгорликлардан ўрин олган¹⁵.

В.А. Звечинцевнинг фикрича, Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари қадимги тилшуносликда яратилган асарларнинг энг характерлисидир¹⁶.

“Девону луғотит турк” жуда кўп туркий қабилалар ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган. Бу қабилаларнинг тарихи, жойлашган ўрни, географик шароити, турмуш тарзи қабилар аниқланган. Бир томондан, шимолда ғарбдан шарққа қараб бажанак, қипчоқ, ўғуз, бошқирд, басмил, қирғиз, татар ва иккинчи томондан, жанубда чигил, тухси, яғмо, уйғур, жумул ва бошқа қабилалар, уларнинг бир-бирига муносабати ва тиллари тўғрисида жуда аниқ маълумотлар берилади¹⁷.

“Девону луғотит турк”даги меҳнат қўшиқлари овчилик, чорвачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик ҳаётини, меҳнат жараёнини ибтидоий жамоа урф-одатларини, қabila аъзоларининг биргаликдаги меҳнатини ҳамда ижтимоий-синфий айирма ва зиддиятларни акс эттиради.

Бу ўз навбатида ижтимоий ва сиёсий тарихни ўрганишда жуда муҳимдир. “Девону луғотит турк” - қомусий асар. Унда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳасига оид сўз топиш мумкин.

Шунингдек, жуда кўп соҳага доир маълумотлар келтирилади. Шунингдек, асарда ўсимликлар дунёси, чорвачилик, ҳайвонот оламига оид сўзлар ҳам келтирилади. Улар орқали биз ўша даврдаги туркларнинг ҳаёт тарзи, табиат билан муносабатини билиб оламиз. Асарда келтирилган касбхўнарга оид сўз ва атамалар эса бизга X - XI аср ҳўнармандчилиги, маданий ҳаёти қай даражада тараққий қилгани ҳақида тасаввур беради. Шунингдек, китобда маданий-маиший ҳаётни кўрсатувчи далилларга ҳам дуч келамиз. Айниқса, овқатларни тайёрлаш йўллари, май ачитиш усуллари, чолғу асбоблари, кийим-кечаклар, турли маросимлар билан боғлиқ расм-русумлар ҳақидаги маълумотлар жуда қизиқарлидир¹⁸.

“Девону луғотит турк”да ўша давр ҳокимият қурилишига доир атамалар, даражаю унвонлар, табақою гуруҳларни ифодаловчи сўзлардан берилади.

Асарни ўқиб ўша замон ҳарбий ишларию тактикасигача тасаввурга эга бўлиш мумкин. Унда бирон-бир воқеа-ҳодисага боғлиқ халқ афсона ва

¹⁵ Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009. – B. 90.

¹⁶ Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили очерклари. - Самарқанд, 1969. - Б. 57

¹⁷ Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 60

¹⁸ Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 72.

ривоятларидан келтирилади. Ўрни билан айрим сўзларнинг этимологияси ҳам берилди¹⁹.

Асардаги айрим адабий парчалар қабилалар ўртасидаги жанг эпизодлари ва қabila баҳодирларининг мардона курашини тасвирлайди. “Девону луғотит турк”да келтирилган айрим мақоллар баъзи ўзгаришлар билан ёки айнан ҳозирги кунда ҳам қўлланилади.

Бу факт ўзбек халқи поэтик ижодиётининг, ўзбек тилининг жуда қадим замонларда туғила бошлаганини яна бир қарра тасдиқлайди²⁰.

Мазкур асарда ўша даврда истеъмолда бўлган сўзлар ўрин олган бўлиб, туркий халқлар тилларининг нақадар бойлиги акс эттирилган. Айрим ўринларда туркий бўлмаган сўзлар ҳам (жумладан, сўғдча) келтириладики, бу эса ўзлашган сўзларнинг маълум қисми ҳам луғатдан ўрин олганини кўрсатади. Ҳозирда “уйғур ёзуви” номи билан юритилувчи ёзувни Маҳмуд Қошғарий “туркча ёзув” номи билан атайди. Унинг таъкидлашича, бу ёзув қадимдан қўлланилиб келинган. “Барча хоқонлар ва сулоларларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача (яъни XI асргача), Қошғардан Чингача – ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган”²¹.

Маълумки, Ўрта Осиё халқлари томонидан қўлланилган оромий ёзуви асосида шаклланган суғд ва бошқа ёзувлар консонант ёзув саналган. Маҳмуд Қошғарий томонидан келтирилган уйғур алифбосидаги ҳарфлар ҳам деярли ундошларни ифодалайди²².

“Девону луғотит турк” асари ҳозирги кунга қадар тилшуносликнинг муҳим манбаларидан бири бўлиб келмоқда. У тил тарихини ёритишда ўз қимматини сақлаб қолмоқда ва қадимги адабий ёдгорликлар тилини ўрганишга хизмат қилмоқда. Чунончи, шу асар топилгандан кейин “Қутадғу билиг”ни ўқиш ва уни таржима қилишда содир бўлган камчиликлар аниқланди ва тугатилди. “Девону луғотит турк”нинг вужудга келиши туркий тилларнинг ўсиб ривожланганини, уларнинг маданий ҳаётда, жумладан илмфанда кенг ўрин эгаллаганини кўрсатувчи катта бир фактдир. “Девону луғотит турк”даги илмий анъаналар Абдулқосим Муҳаммад Замахшарий, Абу Ҳайён ибн-Муханна Алоиддин Бейлик ал-Қифчоқий, Жалолиддин Туркий ва, ниҳоят Алишер Навоий каби буюк олимларнинг тилшуносликка доир асарларида давом эттирилди ва ривожлантирилди²³.

¹⁹ Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 73.

²⁰ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. - Б. 65.

²¹ Содиқов Қ. Маҳмуд Қошғарий уйғур ёзуви ҳақида. // Адабий мерос. – Т., 1986. № 3 (37). – Б. 41.

²² Юқоридаги асар. - Б. 42.

²³ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. - Б. 105.

Маҳмуд Қошғарийдан улкан мерос бўлиб қолган мўътабар ёдгорлик – “Девону луғотит турк” асари барча туркий халқлар тарихини ёритиб беришда муҳим манбадир. Қолаверса, бу манбани ўрганиш нафақат тилимиз тарихи учун, балки халқимиз тарихи учун ҳам кўпгина қимматли материаллар бериши шубҳасиз юксак илмий аҳамиятга эгадир²⁴.

Маҳмуд Қошғарийнинг мазкур асари турли табиий фанлар атамашунослигини яратишга ва картография фанига ҳам катта ҳисса қўшган. “Девону луғотит турк” китобидан табиат ва табиий ҳодисаларга, чунончи, ер ва сув, тоғ ва чўл, иқлим ва осмон, ҳайвон ва ўсимликларга тааллуқли мақол, ибораларни, хилма-хил, содда ва сермазмун терминларни топиш мумкин. Маҳмуд Қошғарий бу терминларни йиғиш учун кўп йиллар саёҳат қилган, ҳар бир ҳодисага, ҳар бир қабиланинг тилига эътибор берган.

Маҳмуд Қошғарий атмосферада, табиатда содир бўладиган ҳодисаларни диққат билан кузатган, уларнинг сабабларини тушунган, турли халқларнинг об-ҳавонинг қандай бўлишини олдиндан билиш ва маълум аломатларга қараб об-ҳавони айтиб бериш тажрибасини ўрганган, ўзининг бу тўғридаги мулоҳазаларини айтган, изоҳлар берган²⁵.

“Девону луғотит турк” матнида ва харитасида юзлаб жойларнинг – мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, доvon, денгиз, кўл, дарё ва бошқаларнинг номлари ёзилган, кўпчилигининг географик ўрни ва тарихи кўрсатилган ҳолида тасвирланган. Харитадаги номларни уч гуруҳга ажратса бўлади: а) “Девон” матнида берилган лекин дунё харитасига киритилмаган номлар; б) асар матнида ҳам харитада ҳам берилган номлар; в) фақат харитада ёзилган номлар.

Бу номларни алоҳида-алоҳида ўрганиш мумкин эмас (баъзи тадқиқотчиларнинг хатоси ҳам ана шунда), уларни бир-бирига солиштириб таҳлил қилишга тўғри келади, чунки матннинг ҳам хаританинг ҳам муаллифи бир кишининг ўзи; харитага ёзилган номларнинг аксарига матндан изоҳ берилган. Шунинг учун аввало харита ҳақида сўнгра ундаги номлар тўғрисида мулоҳаза юритиш лозим.

Китобга илова қилинган харита битта доирадан иборат бўлиб, ҳозирги шарқий яримшарга асосан тўғри келади. Хаританинг арабча босма нусхасининг диаметри 24 см, ўзбекча нусхасиники 18 см²⁶.

Қошғарий тузган дунё харитасига дастлаб немис шарқшуноси Иосиф Маркварт эътибор берган. У мазкур харитага ўз дўсти – картограф тарихчи

²⁴ Усмонов С. “Девону-луғотит турк” – айрим соҳа лексикасини ўрганишнинг манбаи // Адабий мерос. 1987. № 4 (42). – Б. 78.

²⁵ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 120-123.

²⁶ Saidboboyev Z.A. Tarixiy geografiya. – Т.: Noshir, 2010. – Б. 70.

Конрад Миллернинг диққатини жалб этади. К. Миллер билан араб тили мутахассиси Г. Генслер харитадаги анча қийин сўзларнинг маъноларини аниқлайдилар, биргаликда “Қошғарийнинг туркча дунё харитаси” сарлавҳали мақола ёзди. Лекин Миллер “Девон”нинг матнига, ундаги изоҳларга қарамаган экан, шу сабабли мақолада кўпгина чала мулоҳазалар айтилган. Доктор Карл Менч харитадаги географик номларни “девон” матнига солиштириб кўриб, бир қанча номларнинг ёзилишини аниқлади.

Нихоят, 1935 йилда шарқшунос Альберт Герман Қошғарий харитасини астойдил текшириб ва асарнинг матнига солиштириб “Қадимги туркча дунё харитаси” сарлавҳали мақола ёзди. А. Германнинг мақоласида Қошғарий харитаси тўғрисида жуда кўп маълумотлар берилган. Совет шарқшунослари И.И. Умняков билан А.Н. Бернштам, шунингдек, туркиялик муаллифлар ҳам харитадан фойдаланишган, харитадаги янги хусусиятлар, номаълум белгилар, номлар тўғрисида ўз мулоҳазаларини айтишган²⁷.

“Девону луғотит турк”нинг асл нусхасини тиклаш учун араб ва туркий тилларни яхши биладиган, турли туркий тилларга мансуб олимлардан иборат бир гуруҳ ташкил этиш зарур. “Девону луғотит турк” ва унинг муаммолари бўйича суҳбатлар, семинарлар, симпозиум ва илмий-амалий конференциялар ўтказиш лозим²⁸.

Маҳмуд Қошғарийнинг мазкур таълимотлари ўша давр туркий диалектларининг хусусиятлари ҳақида фикр юритишга, ёзма ёдгорликларда уларнинг қай даражада акс эттирилганлигини тадқиқ этишда, ҳозирги мавжуд туркий тилларнинг тарихий босқичларини аниқлашда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

XI асрнинг буюк турколог олими Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари туркий халқлар, шунингдек ўзбек халқи тарихида алоҳида аҳамиятга эгадир.

ХУЛОСА (Conclusion)

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, Марказий Осиё минтақасидан етишиб чиққан алломалар орасида Маҳмуд Қошғарий ҳам ўзига хос муносиб ўрин эгаллайди. Олим узоқ йиллик илмий изланиши ва фаолияти давомида туркий халқлар тили ва тарихига оид шундай бир муфассал ва мукамал асар яратдики, мазкур асар ҳозирги кунгача туркий халқлар тарихини ўрганишдаги энг муҳим манба бўлиб келмоқда.

²⁷ Ҳасанов Х. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 124.

²⁸ Абдурахмонов Ф. “Девону луғотит турк” асарининг ўрганилиши тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. №6. – Б. 51.

Маҳмуд Қошғарий Ўрта Осиё ва яқин шарқнинг марказий шаҳарларида, илм масканларида таҳсил олиши унинг илмий фаолиятига асос бўлган.

Нафақат Маҳмуд Қошғарий, балки кўплаб алломаларимиз, жумладан, Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғоний, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий ҳам Бухоро, Самарқанд, Бағдод шаҳарларидаги мадрасаларда таҳсил олганлар ва ижод қилганлар. Маҳмуд Қошғарийнинг бизгача сақланиб қолган асари, яъни “Девону луғотит турк” туркий халқларнинг тили, дини, давлат бошқаруви, урф-одати, яшаш тарзига оид маълумотлар ва мазкур халқлар яшаган минтақа географик харитаси жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Асарга илова қилинган дунё харитаси “Девону луғотит турк”нинг қадри ва қийматини янада оширади чунки унда картография фани соҳасига оид жуда муҳим маълумотлар мавжуд.

“Девону луғотит турк” оддий луғат китоби бўлмай, балки тилшунослик, тарих ва картография илми тараққиётига жуда катта хисса бўлиб кўшилган асардир. Асарда туркий халқларнинг кундалик турмуш тарзи, ҳунармандчилик турлари ва маданий ҳаётга оид сўз ва атамалар келтирилган. Бу эса бизга ўша даврдаги маданий-маиший ҳаёт қай даражада тараққий этганлигини кўрсатади.

Шунингдек, давлат бошқарув тизими, даражавий унвонлар, табақалар, ҳарбий тактикасигача тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Т.: Ўқитувчи, 1995.
2. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994.
3. Маҳмуд ал-Кашғари. Диван лугат ат-Турк // Казахстанские востоковедные исследования. Перевод, предисловие и комментарии З. –А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
4. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981.
5. Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
6. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
7. Худойбердиев Ж. Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” асарининг ўрганилиши. – Т., 2010.
8. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк // 1-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т., 1960.
9. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Т.: Ўқитувчи, 1995.

10. Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси. - Т.: Чўлпон, 1995.
11. Маънавият юлдузлари.–Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001.
12. Saidboboyev Z.A. Tarixiy geografiya. – Т.: Noshir, 2010.
13. Абдурахмонов Ғ. “Девону луғатит турк” асарининг ўрганилиши тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009.
14. Усмонов С. “Девону-луғотит турк” – айрим соҳа лексикасини ўрганишнинг манбаи // Адабий мерос. 1987.